

УДК 821.161.2 Слісаренко

Шкорина І. М. (Харків)

Символіка у тканині роману “Хлібна ріка”: основні різновиди і специфіка функціонування

При дослідженні літературних творів, зокрема минулих епох, універсальним ключем для їх прочитання з урахуванням закладених на підтекстовому рівні глибинних смислів є символізація. Оскільки роман “Хлібна ріка” створювався в умовах цензурного тиску, він потребував від автора кодування справжньої власної концепції світу та рецепції сучасних йому суспільно-політичних і культурних процесів. З огляду на це найуніверсальнішим засобом прихованої, опосередкованої реалізації авторських проблемно-стильових пріоритетів стало широке використання символіки, яка активно сприяла утворенню відчутного семантичного підтексту в ідеологічно “правильному” художньому творі.

У цьому контексті варто згадати погляди К. Г. Юнга щодо можливостей переосмислення художніх творів, необхідності “...не обмежувати своєю типізацією смислові можливості художнього твору – навіть у тому випадку, коли він на перший погляд не представляє і не говорить нічого, крім того, що він представляє і говорить для безпосереднього спостерігача” [8:225]. Учений наголошує на продуктивності повернення дослідницької уваги до позірно вивчених текстів та потенційній здатності художніх творів до проявлення при цьому нових глибших смислів: “Ми із власного досвіду знаємо, що давно відомого поета іноді раптом відкриваєш наново. Це відбувається тоді, коли в своєму розвитку наша свідомість підіймається на новий ступінь, з висоти якого ми несподівано починаємо чути щось нове в його словах. Все із самого початку вже було закладено в його творі, але залишалося потаєним символом, прочитати який нам дозволяє лише оновлення духу часу. Потрібні інші, нові очі, тому що старі могли бачити тільки те, що привчилися бачити” [8:225].

Роман “Хлібна ріка” в усі часи здебільшого лишався поза увагою дослідників. Серед авторів, які принаймні побіжно вдалися до спроб переосмислення твору в контексті нового прочитання Слісаренкової прози,

варто назвати В. Агєєву, Ю. Лаврісюк, Р. Ленду, М. Наєнка, – але й цими науковцями фактично було залишено поза увагою символіку роману.

Тож *метою* нашою роботи буде дослідження парадигми різновидів і функціональних варіантів символіки як значущого структурно-семантичного компонента роману О. Слісаренка “Хлібна ріка”.

Спрямованість і типологія домінуючих шарів символіки у “Хлібній ріці” великою мірою подібна до всієї прозової творчості О. Слісаренка. Це символізація природних явищ і об’єктів, стихій, космологічних реалій, відрізків доби, найбільш семантичних абстрактних понять тощо – причому символічна парадигма при її виразній синтетичності є гармонійною, всі шари символіки переплітаються, надаючи проблемам і характерам загальнолюдського звучання.

Помітної ваги набуває персоніфікація та метафоризація – у першу чергу природних реалій і відрізків доби: ранок “розцвітав, як троянда, і видивлявся в дзеркало затуманілого ставу, який то він молодий та красен!” [6:18], “Чорна гора насувалася з заходу. Важко тиснучи на обрій мільйонами тонн, в метушливій тиші сунула огрома степом і степ угинався, як бляшаний аркуш, а гаї в балках нашорошено чогось чекали і тиша стала кришталевими стовпами од обрію до обрію” [6:4]. Символ хмари (чорної гори) пов’язується з тишею, яка в О. Слісаренка є символічною, – при цьому семантика тиші наголошується як негативна завдяки майстерному послугуванню тропікою та колористикою.

Значущою в романі є космологічна символіка: реалії цього ряду набувають багатьох семантичних відтінків, утворюючи складну функціональну парадигму. В українському світогляді традиційно мала велике значення “небесна тріада – зоря, місяць і сонце, наймогутніші, найвищі істоти, втілення світла й краси” [7:107]. Це відбивається й у “Хлібній ріці”, причому найбільш знаковим символом є сонце. Цей образ-символ використовується в контексті проєкцій майбутнього – починаючи з епіграфа: “В рясноті сонця молоді / Боїв відчують давні луни” [6:3]. Так само із сонцем (і вітром) пов’язуються і згадки про минуле: “твій батько цілий свій вік пас панські вівці й степові вітри чесали йому волосся, а сонце було за золотий годинник” [6:7]. Таким чином, можна

тракувати сонце як втілення ідеї часоплину, зв'язку поколінь, спостерігача всіх змін і подій людського світу. Цим наголошується одвічність і довічність буття, а проблема зміни поколінь виводиться на філософський рівень.

Наскрізний для прози О. Слісаренка образ сонця набуває у “Хлібній ріці” гранично концептуального значення: кожен з героїв – представників різних світоглядів та ідеологій – по-своєму сприймає сонце, асоціює з тим, що є для нього найважливішим. Так, для організаторів колгоспу сонце – це “огняний колективіст”, який “кидав свою щедрю та рясну пайку на Микитичі” [6:40–41]. У Сидора, для якого існує передусім культ грошей, і сонце викликає відповідні асоціації: “сонце сипало йому блискучі червінці надій на шляху, а тепло топило щире золото їх і заливало коштовним розтопленим металом землю й зачучверілу душу Бараболі” [6:54]. У контексті зовсім інших думок постає сонце в уяві Никодима, який прагне до покращення довколишнього соціального світу, а отже, і природний світ сприймає з огляду на тенденцію оновлення: “Йому світ здавався поновленим, а сонце таким великим і привітним” [6:68].

Має місце в романі й символізація місяця – здавна наділеного багатьма символічними значеннями астрономічного об'єкта. Він може виступати поряд з багатозначним у О. Слісаренка образом тиші: “Місяць ховав своє кругле обличчя за вербами, і тиша супроводила його на спочинок” [6:109], може разом з образом солов'я набувати традиційного значення, пов'язаного з мотивами кохання й одруження (місяць і соловей виступають як натяк на майбутнє весілля Никодима): “місяць вплив на обрій. На ставку заквакали жаби, а в садку невгамовний соловей виводив свої весільні пісні” [6:142]. Зображення місяця має позитивну тональність, тому логічно, що він заважає вбивці: “тільки коли місяць зовсім сховався і морок укрит землю, підвівся і спотикаючись пішов” [6:113]. У такому контексті місяць виступає як “нічне Боже Око” [2:305], що цілком відповідає народним уявленням. З іншого боку, якщо в подібній ситуації зображуються позитивні герої, природа допомагає людині: “Комсомолец, опинившись позаду людини, почав потроху її наздоганяти, користаючись густою тінню дерев” [6:112], під час стеження за злочинцем “на

молодій траві в тіні верб він був невидимий і нечутний” [6:112].

Ще одним космологічним об’єктом із символічним значенням є зорі. Вони, як і місяць, можуть пов’язуватися з позитивно витлумаченим образом тиші: “Над хутором пливла зоряна ніч, безкрая, як степ, і тиха, як трава” [6:16]. Також, на відміну від попередніх романів, космологічний рівень символічної організації твору містить і зображення сузір’їв: “Весняна ніч котила свої зорі темно-синім полем. Чумацький віз підносився все вище й вище ... Він [Никодим] сів на голоблю пожежної бочки й почав стежити за зорями” [6:109]. Остання цитата додає важливий позитивний штрих до образу Никодима, характеризуючи його як людину, небайдужу до одвічної природної краси та гармонії, а також, що важливіше, невластивість йому (на відміну від Сидора) приземленості, обмеженості. При цьому виникає в романі й мотив порушення людиною природної гармонії – внаслідок пожежі, влаштованої негативними персонажами: “Тієї ж ночі, тихої й зоряної, Павлюкова хата горіла, як свічка, невідомо ким підпалена” [6:58]. Тут природа вже не є помічником людини. Як зазначає О. Потебня, “...у протиставленні таїться думка про байдужість природи до страждань людини, про розлад останньої з дійсністю” [4:224].

О. Слісаренко постійно апелює до символіки стихій, у творі згадуються всі чотири основні стихії. І якщо стихія повітря представлена тільки образом-символом вітру, то інші набувають багатогранних складних асоціацій. Стихія вогню представлена на кількох рівнях і витлумачена з різною тональністю: це й руйнівна сила пожежі: “Полум’я гоготіло й краяло небо червоними мечами помсти” [6:58], і згадуване співвіднесення з образом сонця тощо.

Символічне значення води прямо розкривається при творенні образу села Микитичі: “Воно розляглося в балці навколо ставу, що літом в ньому зеленіла вода, а зимою протухала під кригою, символізуючи життя цього глухого закутка” [6:23]. Символіка води переосмислюється на кардинально протилежну, символ життя перетворюється на символ затхлого існування, “болота”. Показово, що, за народними уявленнями, “Стояча вода, у трясовинах, болотах, – мертва. <...> Вода в цьому випадку є символічним синонімом хаосу” [1:267].

Також опосередковано виникає традиційно приписуване воді магічне значення: “він сам, не здаючи собі справи, пішов до ставу. Там він сів над чорною непорушною водою і сидів, як зачарований” [6:109]. Зі стихією води та її символікою пов’язаний образ колодязя, який постає як місце утаємничених розмов (“Перепасиха таких там казань каже коло колодязя, що аж страшно робиться” [6:56]) чи місце розв’язки певних подій (під час бою в Сухій Балці вороги “уцілілі кинулися до коней, прив’язаних коло колодязя, але наші кулі наздогнали їх” [6:169]). Чорна вода та колодязь традиційно сприймаються як місця переходу до потойбіччя, межовий символ двох світів – життя й смерті.

Образ четвертої стихії, землі, присутній у романі вже з огляду на життєвий матеріал і місце подій – село. Саме “земля – один зі структуротворчих елементів української етномоделі світу, присутній чинник формування духовного світу – разом з іншими сакральними субстанціями (наприклад, сонцем) забезпечує повноцінність життя героїв” [3:61], тому земля фактично є ще одним героєм, довкола неї значною мірою і розгортається основний конфлікт. Із образом землі тісно пов’язані й інші семантично навантажені образи, зокрема насіння: “насіння нових сільськогосподарських взаємин і побуту, кинуте в темну землю Великим Сівачем, треба доглянути, допомогти йому розвинути і дати насіння” [6:101], “це тільки початок, тільки насіння, що кільчиться в темних шарах чорноземлі” [6:101]. Оскільки ж основними героями роману є селяни, то згадування хліборобства, землі можна сприймати як символічне зображення ситуації в селянському середовищі. Показово, що зображуючи природу, сонце, яке працює над врожаєм, хліби, письменник при описі колективних полів використовує слова з негативною конотацією – “затоплюючи”, “потонути” [6:184].

Отже, О. Слісаренко приділяє увагу символічному зображенню всіх основних стихій, але при тому прагне не протиставити їх одна одній, а наголосити на одвічній гармонії, поєднанні їх у природі, на чому, власне, і тримається світопорядок. Сонце, співвідносне зі стихією вогню, оживлює землю: “Сонце лило світло й тепло од рясноти своєї, а земля жадібно пила

сонце й кучерявилася врунами” [6:49]. Образ-символ дощу як складника водної стихії переплітається з образом вітру: “важкі краплі дощу упали на пилюгу дороги і вітер розвіяв тишу ген далеко за степом” [6:6], і одночасно дощ постає як такий, що, поряд із сонцем, дає сили землі: “Травневий день після дощу пашів теплом і молодими травами” [6:13].

Образ стихії може переноситися О. Слісаренком і на площину людського буття з метою акцентування на потужності явищ: “Під навалою селянської ... стихії вони мушили не тільки встояти й перемогти, а й перевиховати себе” [6:41]. Порівняння є логічним з огляду на знаковий у “Хлібній ріці” образ-символ бурі, за допомогою якого письменник передає специфіку революційної ситуації і бурхливого пореволюційного часу.

Семантично навантажений образ бурі (поєднаний із суміжними образами-символами хмар, вітру, урагану, зливи, блискавки, грому й под.) пронизує весь твір, прямо чи за допомогою контексту співвідносячись із процесами у соціумі: “їх зустрів скажений вітер, що не знати звідки налетів на хутір. Вітер за мить обернувся у справжню бурю” [6:138], “Чорні хмари закрили небо суцільною запоною... Вітер на мить припинив свій шалений біг, а потім з побільшеною силою вдарив по водяних струмках, обернувшись на ураган” [6:138]. Пряме порівняння природних і соціальних реалій знаходимо у словах Никодима: “Все от думаю, як воно все це несподівано й чудно! Як буря, що поламала дерева в садку, знесла дах і обмила все зливою” [6:140–141] – герой позитивно трактує зміни, але й усвідомлює їх трагічність.

Образ бурі дає авторові змогу, хай і в алегоричній формі, передати суперечливі враження від революційних подій, проявити в тексті негативні конотації у сприйнятті революції: “Буря віяла щораз дужче. Здавалося, що наближалось на хутір пекельне військо, ламаючи все на шляху, руйнуючи оселі і вгинаючи поля вагою велетенських гармат” [6:139], “Буря все лютішала і шибки у вікнах тремтіли, немов от-от їх висадить божевільний напір бурі. З саду чулося, як падали зламани дерева. Раптом товариші жажнулися грюкоту, що пронісся надворі. Шибки у вікнах вилетіли” [6:139], “Грім гасав небом, як

оскаженілий жеребець, що зірвався з припони, і струшував на землю потоки води, і кресав копитами зламані блискавки, що краяли небо стрілами” [6:139]. Письменник застосовує прийом градації – стадії революції передано за допомогою опису поступового наростання бурі, набирання нею моці – аж до її стишення, спаду напруги: “Буря потроху вщухала. Блискавки спалахували, тепер загравами, освітлюючи півнеба. Грім гудів віддаленими грюкотами” [6:139], “Небо було чорне від хмар, але дощ ледве накрапав. При світлі блискавки видно було великі калюжі, що морщилися од вітру й дощу” [6:140] – отже, буря залишає по собі як результат брудні калюжі та руйнацію.

О. Слісаренко старанно добирає лексеми на позначення кольорів, звуків, вражень персонажів, унаслідок чого персоніфіковане, символічне змалювання революційних явищ просякнуте негативно забарвленими словами, які в сукупності створюють підтекст: знаходимо порівняння бурі (а отже, революції) з пекельним військом, оскаженілим жеребцем, такі негативні лексеми, як “божевільний напір”, “руйнуючи”, “жахнулися” тощо. Опосередковано виникає мотив божевілья, руйнації, хаосу, який у попередніх романах поставав виразніше, а у творі 1932 р. міг існувати лише на рівні глибокого підтексту.

При цьому символіка бурі є складною, автор надає можливість її неоднозначного прочитання. Тут простежується мотив оновлення, очищення, тож буремні події у природі й людському світі можна сприймати як ініціацію героїв. Так, Никодим говорить про те, що після бурі він “якийсь обмитий і чистий по-особливому” [6:140–141], а дощ порівнюється з купіллю “Троє ледве вскочили до хати, змоклі до кісток, немов їх було покупано в купелі” [6:138].

Як згадувалося, у романі присутній і образ-символ тиші, причому тиша може не лише протиставлятися бурі, але й співвідноситися з різними станами природного чи людського буття: “в тиші, що запанувала по словах Одарки, кожен думав своє” [6:39], “ніщо не порушувало тиші полів” [6:49], “кроки перехожого сиротливо пролунають у стомленій тиші дня” [6:110].

У “Хлібній ріці” спостерігаємо властиве О. Слісаренкові пов’язування символіки тиші і слів на позначення станів душі – передусім таких, як спокій і

неспокій. Тиша і спокій при цьому можуть поставати як оманливі: подібним чином змальовано ситуацію перед нападом: “Час минав, проте, спокійно”, “Осінь минула тихо і нас це дуже дивувало” [6:163]. Загалом же роман відчутно просякнутий мотивом неспокою: цей стан панує в душі багатьох героїв у дуже різних ситуаціях, творячи тональність твору: “це болюче питання руйнувало його спокій” [6:87], “а в самих неспокій на душі” [6:162] тощо.

Символічний образ природи в “Хлібній ріці” персоніфіковано, а також протиставлено людській оселі: “Поля привітали старого чередника прозорими далями... він знову буде дихати і свіжими зорями, і палкими днями, і степовим вітром, і кришталево-прозорими степовими далями, що здавалося навіки вже був поховав на проклятому синовому хуторі” [6:105].

Аналізуючи символічну організацію “Хлібної ріки”, варто розмежувати в ній два шари: це символіка, пов’язана з природними реаліями різного порядку та з результатами діяльності людини (матеріальної чи духовної). До другої групи можемо віднести передусім такі реалії людського світу, як книга, думка, слово, пісня, часто взаємопов’язані. Так, в уяві діда Бараболі постає персоніфікація книг: “він так звик до цих книг, що брав їх до рук, як старих знайомих, і розмовляв з ними” [6:5]. Персоніфікації зазнає й образ-символ думки: “думка його рушала, як толчок машини, навиклим шляхом, навиклим і обмеженим” [6:6]. Символізація слова різновекторна, з участю колористики, порівнянь, епітетів: “перекидалися сірими буденними словами” [6:15], “він казав і своє слово і воно віддавалося луною у темряві, наче нічний птах відгукався з ночі” [6:16], “Говорить нескладно, але кожне слово – золото” [6:97].

Одним із найбільш семантично навантажених образів-символів у романі є пісня: завдяки зображенню співу, пісень автор опосередковано передає своє бачення подій і явищ тогочасної дійсності. Ще О. А. Потебня, аналізуючи сутність народної пісні, зазначав: “Пісня завжди співається не тільки тим, хто може її застосувати до себе й інших, відчувати, розуміти, але і тим, для кого вона служить одним лише гаянням часу” [5:240]. Образ-символ пісні у “Хлібній ріці” позначений внутрішньою опозиційністю: протиставляються одна одній

пісні щирі, які співають душею (“...йти було слизько. Та це мало непокоїло молоді ноги і зовсім не заважало пісні, що линула освіженими полями бадьорим виляском і танула в прозорих далях степу” [6:178]), – і пісні нещирі, “напоказ”, зумовлені ідеологічними чинниками (“хоч люди були потомлені, завели пісню. Це вже була парубоцька ініціатива, “щоб досадити куркулям” та підкуркульникам. Дивіться, мовляв, як у гурті працювати весело!” [6:20]).

Окреме місце посідає в романі християнська символіка, додаючи нових штрихів до образів багатьох героїв: “дивляться на Ковзанів, як на мучеників, а диякона вважають за святого” [6:148], дванадцятьох комсомольців противники глузливо звать “дванадцятьма босяцькими апостолами” [6:26]. Небесні природні явища ототожнюються з християнськими святими: “Святий Петро збивав отари на обрії, і божим овечкам усміхався Бараболя; десь далеко загуркотів грім, і Сидір Петрович усміхнувся доброму старому Іллі-пророкові” [6:55]. Останній випадок є особливо показовим, бо демонструє традиційний для українців синтез християнських і язичницьких уявлень, коли Бог сприймається як розлите у природі вище начало.

У “Хлібній ріці” наявні властиві світовій традиції просторові архетипи, серед яких варто виділити провалля (прірву) й образи нитки і клубка, пов’язані з мотивом лабіринту. Образ-символ провалля виникає протягом твору в різних контекстах: “несвідомим” селянам треба “показати ту прірву, куди їх вели їхні проводирі” [6:126], “провалля, над яким розкинувся Провалляньський куток Микитичів” [6:110], провалля й навколо Сухої Балки: “до Сухої Балки підходять декілька глибоких проваль” [6:163]. Символ провалля супроводжує всі основні події, опосередковано визначаючи загальну тональність твору.

У переносному значенні в романі згадуються нитки, причому контекст забезпечує можливість вбачати тут одвічний мотив лабіринту: “Всі нитки й од пожеж і од цієї капості з плакатом безперечно йшли до куркульні” [6:61], “Родинне життя, це клубок заплутаний ворожою рукою, щоб його не могла людина розплутати за своє життя” [6:101].

Символічною є і назва роману, на що прямо вказано. За текстом твору має

місце “затвердження Микитичівської сільськогосподарської артілі, що назву їй дали “Хлібна ріка”. “Хлібна ріка”, бо з нашої артілі хліб потече рікою в широке море соціалізму” [6:150]. Цитата є настільки прямолінійною і традиційною для ідеологічної літератури того часу (це для О. Слісаренка не властиво), що справляє враження глибоко прихованого сарказму, гіркої іронії, дозволяючи повному побачити назву роману, а отже, і його провідну ідею. До того ж, бачимо, що навіть найсвятіше для селянина – хліб – стає розмінною монетою агітації. Таким чином, вірогідно, назву роману “Хлібна ріка” можна вважати ще одним складником створення передбаченого автором підтексту.

Все вищезазначене дає можливість говорити про наявність у останньому романі О. Слісаренка “Хлібна ріка” наскрізного символічного шару. Письменник послугується символікою різного порядку, надаючи символічного значення як природним явищам і об’єктам, так і різноманітним продуктам інтелектуальної діяльності людини. При цьому символічна організація роману виконує виключно важливу роль – активно сприяє втіленню авторської концепції світу й максимально можливому на той час правдивому відображенню життєвих реалій, тож заслуговує на подальшу увагу дослідників.

Література

1. 100 найвідоміших образів української міфології / Під заг. ред. О. Таланчук та Ю. Бедрика. — К. : Автограф, Книжковий дім “Орфей”, 2007. — 460 с.
2. Войнович В. М. Українська міфологія / В. М. Войтович. — К. : Либідь, 2002. — 664 с.
3. Горболіс Л. Герой у зв’язках із сакральною землею: Нові аспекти прочитання української класики / Л. Горболіс // УМЛШ. — 2004. — № 3. — С. 61–66.
4. Потєбня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии (фрагмент) / А. А. Потєбня // Потєбня А. А. Эстетика и поэтика. — М. : Искусство, 1976. — С. 221–225.
5. Потєбня А. А. Рецензия на сборник “Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я.Ф. Головацким” (фрагменты) / А. А. Потєбня //

Потебня А. А. Эстетика и поэтика. — М. : Искусство, 1976. — С. 226–252.

6.Слісаренко О. Хлібна ріка : роман / О. Слісаренко. — Х. : Рух, 1932. — 188 с.

7.Українські символи / М. Дмитренко, Л. Іваннікова, Г. Лозко, Я. Музиченко, О. Шалак. — К. : Ред. часоп. “Народознавство”, 1994. — 141 с.

8.Юнг К. Г. Об отношении аналитической психологии к поэтико-художественному творчеству / К. Г. Юнг // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX – XX вв. : трактаты, ст., эссе. — М. : МГУ, 1987. — С. 214–231.